

PRILOG PROUČAVANJU VEZA ALBERTA FORTISA S HRVATIMA

ŽARKO MULJAČIĆ
Berlin

UDK: 949.75(929 Albert Fortis)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 27. V. 1993.

Govoreći o raznim tipovima ljudi unutar mletačkog »boljeg« društva u drugoj polovini 18. st. autor poznate povijesti privatnog života u Veneciji Pompeo Molmenti opisuje i lik mondenog opata kao čovjeka koji je »napirlitan i namirisan, s dugim naprahanim vlasima, odjeven u englesko sukno i zaogrnut kratkim plaštem od lionske svile, s rukavima obrubljenim flandrijskim čipkama«; kao primjer te vrste ljudi služi mu poznati padovski prirodoslovac, folklorist i prigodni pjesnik Alberto Fortis (1741.-1803.): »Uzorak takvog kicoša, plesača menuete, recitatora improviziranih zdravica, neumornog uzvanika na banketima i partnera za igračim stolom predstavlja poznati A. Fortis koji je, pošto se rasfratrio, kao svjetovni svećenik briljirao sve do kraja života u udvaranju, šaputanju galantnih doskočica i stihotvorstvu.«¹ Dodao bih usput da po dosad dostupnim dokumentima A. Fortis nije bio dospio do statusa svećenika već je ostao u jednom nižem svetom redu (bio je »padre lettore«). Što se titule *opat* (tal. *abate*) tiče, dobro je poznato da se u 18. stoljeću ta titula mogla dodijeliti i crkvenim osobama koje nisu bile svećenici, dakle koje nisu mogle služiti misu. Uostalom, to mišljenje zastupa i G. Bellini, autor jedne novije monografije o istaknutim svećenicima koji su studirali teologiju u Padovi (Padova, 1952.) koji za Fortisa izričito kaže: »Credo che non sia arrivato ad essere sacerdote.«² Kasniji argumenti T. Motterlea nisu me uvjerali o protivnom.

Ali, treba o Fortisu sve znati da bi se došlo do jedne cjelovite slike. Kako je govorio Hegel, samo je cjelovitost istina (»*Das Wahre ist das Ganze*«). Istina, bio je vrlo vjerojatno i *takav* taj višestruko nadareni Pado-
vanac. Volio je, sigurno, ugodne strane života ali iz toga ne slijedi da mu moramo pripisati sve grijeha i mane koje mu je pripisala stanovita *chronique scandeleuse* s kraja 19. i početka 20. stoljeća od koje, kako je poznato, nije bio imun ni P. Molmenti. Fortis je bio i čovjek koji je, unatoč ne baš dobru zdravlju, znao neumorno planinariti i istraživati visoko gorje ne samo u svojoj

1 Usp. P. MOLMENTI, *La Storia dei Venezia nella vita privata, III*, Bergamo, str. 386.

2 Diskusiju o tome v. u Ž. MULJAČIĆ, »Fortisova putovanja u Dalmaciju«, *Mogućnosti XXV* (1978.), 10, str. 1142, 1151, bilj. 6.

domovini nego i u jadranskoj Hrvatskoj. Tako se jednom, vjerojatno 1772. god., verao tako uspješno pri najvećoj žegi po našim dinarskim stazama i vrletima kod slapa Velika Gubavica da su mu vodiči iz Zadvarja kazali: »Gospodine, ti nisi lancmanin, ti si Vlah!«,³ što je bila najveća pohvala koju su mu ti priprosti ljudi mogli dati. Ili, da spomenemo još jednu, sve prije nego mondeno pojedinost: kad su u kolovozu 1771. god. A. Fortis, njegov suputnik grof Frederick A. Hervey (inače britanski lord i anglikanski biskup na dužnosti u Londonderryju, Sjeverna Irska) i Hervejev sin objedovali kod ruševina crkve sv. Spasa u dolini Cetine služeći se oborenim stećcima kao stolovima i s pogledom na nedaleku granicu tajanstvene zemlje Bosne,⁴ tim salonskim ljudima nije smetalo da piju skupa s vodičima svi iz iste bukare, jer - kako je duhovito primijetio Fortis - ako se nečiji zalisci zamoče u vino, ono se zbog takve sitnice neće pokvariti.⁵

Ciljevi zbog kojih je Fortis poduzimao svoja putovanja u hrvatske krajeve nisu uvijek bili isključivo njegovi. U mlađim danima bio je ne jednom prisiljen da ih usklađuje s interesima svojih financijera (iz redova mletačke vlasti) i »mecena« (danas bi se reklo: sponzora) od kojih su neki, kako je rečeno, putovali u vrijeme i po maršrutama koje su njima najbolje odgovarale. I kad je putovao sam (odnosno u društvu crtača ili osoba o kojima nije ovisio),

3 Usp. A. FORTIS, *Viaggio in Dalmazia, II*, Venezia 1774, str. 87. Autor donosi hrvatski tekst u tadašnjem pravopisu: »Gospodine, ti nissi Lanzmanin, ti si Vlah!« i prevodi ga ovako: »Signore, tu non se' un Italiano-poltrone, tu se' un Morlacco!«

4 A. FORTIS, *op. cit.*, II, str. 73-74. Cio opis je prožet ozračjem karakterističnim za tzv. grobnu liriku. Na taj osnovni predromantični ugođaj nadovezuju se misli koje izdaleka podsjećaju na suvremene slutnje o boravku »svemiraca« (usp. teorije E. von Dänickena). Evo što Fortis kaže o kraju u kojem je održan taj piknik: »Era allestito il nostro pranzo in poca distanza. Il luogo scelto a questo effetto fu l'antico Cimiterio, che sta vicino alle rovine d'una Chiesa dedicata all'Ascensione. Fra le sepolture sono piantati moltissimi alberi, che fannovi un'ombra aggradevole. I gran sassi, sotto a' quali dormono le ossa degli Antichi valorosi, sono degni d'attenzione sì pel numero, che per la mole loro; dico degli Antichi valorosi, perché le armi che si trovano sovente in quel luogo, mostrano, che furono guerrieri. Vi saranno sotto quegli alberi oltre dugento masse pesantissime, ciascuna d'un solo pezzo di marmo, che potrebbono a ragione esser dette sepolcri di Giganti. Alcuna di esse à otto piedi, e mezzo di lunghezza, quattro, e mezzo di largo, e quasi lo stesso d'altezza. Giacciono lontane dal monte di modo, che non è possibile l'immaginarsi, che senza molto ben intese macchine gli antichi abitatori di quelle contrade abbiano potuto condurle sino a quel luogo. Per la maggior parte sono que' massi enormi di figura parallelepipedo, e assai bene spianati; ve n'anno parecchi di forma più barbara, e manierata; nessuno à Iscrizione: ma quasi tutti degli stemmi a bassorilievo.«

5 »...di bicchieri nella purità nazionale non si fa uso, poichè un vaso ragionevolmente grande di legno chiamato *Bukkàra*, in cui si mesce acqua, e vino, va girando all'intorno di bocca in bocca per sino a tanto ch'è vuoto. Spesso vi si mettono in fusione le basette de' convitati: ma il vino non si guasta per così poca cosa«, *ib.*, II, str. 74-75.

morao je da se »oduži« svojim »dobročiniteljima«, npr. tako da im ustupi po »pravu prvokupa« ili daruje rijetkosti na koje bi naišao.

Od rane mladosti Fortis je bio željan otkrivanja tajni Prirode i upoznavanja »egzotičnih« zemalja a u te su spadali ne samo krajevi pod otomanskom vlašću (u koje je Fortis, možda, samo zavirio) nego i hrvatske zemlje na Jadranu, osobito kontinentalni dio tada mletačke Dalmacije. Venecija je upravljala zapadnim dijelom Istre, Dalmacijom (u koju su administrativno spadali i kvarnerski otoci Krk, Cres, Lošinj kao i Rab a ne samo Pag) i Bokom kotorskom vrlo egoistički, nastojeći da iz njih dobije, bez većih investicija, skromne količine sirovina i prerađevina i poslušne vojnike. Žalosna gospodarska i društvena svakidašnjica tih krajeva, prisutna doduše u brojnim izvještajima mletačkih funkcionara Senatu, nije se nikad ozbiljno razmatrala u vijećima »prevedre« Republike.

Glavni Fortisovi sponzori bili su godinama tri Britanac: grof (engl. *Earl*) John Stuart of Bute, ugledni Škot koji se bio zainteresirao za Dalmaciju čitajući monografiju svoga štićenika arhitekta R. Adama o Dioklecijanovoj palači, već spomenuti F. A. Hervey i John Strange, inače bogati arheolog i geolog koji je cio niz godina obavljao dužnost britanskog otpravnika poslova u Veneciji. Svi su se oni zanimali za prirodne znanosti i arheologiju, tipične aristokratske hobije te epohe (stručna znanja iz tih područja imao je samo J. Strange) te su, uz pomoć A. Fortisa (i drugih talijanskih terenskih istraživača), željeli obogatiti svoje zbirke rijetkim prirodninama (npr. okaminama, školjkama, koraljima itd.), starim novcima, grčkim, rimskim i drugim natpisima, rukopisnim i rijetkim tiskanim knjigama, umjetninama, uzorcima raznih ruda i dr. Za razliku od ostalih J. Stuart of Bute zanimao se i za naše narodne pjesme ali ne toliko radi njih samih koliko iz političkih motiva. On nije ni najmanje sumnjao da su tzv. Ossianove pjesme zaista Macphersonov prijevod s gelskog originala, nastalog u 3. stoljeću poslije Krista, kad je mitski bard Ossian navodno živio, iako je tada već bilo ljudi koji su držali da su njihovi originali nastali mnogo kasnije (danas znamo da ih je Macpherson izravno »spjevao« na engleskome). Kako je iz tih falsifikata proizlazilo da je u 3. st. na teritoriju današnje Škotske postojala moćna država u doba kad je kasnija Engleska bila bijedna rimska pokrajina, to je Buteu, kao škotskom nacionalistu, svaki podatak da negdje u Europi postoje, na raznim jezicima, pjesme koje čuvaju usmenu predaju o istinitim događajima iz povijesti dotičnih naroda u (skoro) jednako davnim vremenima bio dragocjen. I u tu je svrhu financirao

Fortisa ali ono što je želio bogati lord Fortis nije uspio naći (»Hasanaginica« se tiče mnogo mlađih vremena).

Fortisova putovanja na Cres i Lošinj (svibanj 1770. god.), u Istru (lipanja 1771. god.) i, preko Rima, Napulja i Manfredonije, u srednju Dalmaciju (od srpnja do rujna 1771. god.) bila su financirana britanskim sredstvima svih triju »mecena«. Iz istog vreća pokrio je Fortis i dio troškova mnogo dužeg putovanja po skoro cijeloj Dalmaciji, od Nina do Opuzena, u ljeto 1772. god. Ostatak troškova snosila su tri mletačka privatnika iz vladajuće garniture, a Fortis je kao protuuslugu za namaknuta namjenska srestva izradio elaborat o stanju ribarstva i proizvodnju ribljih preradevina u mletačkoj Dalmaciji. Iduće putovanje u Dalmaciju (u ljeto 1773. god.) stajalo je isključivo u znaku iste teme koja je ovog puta izravno zanimala mletačku državnu blagajnu, što Fortisu nije smetalo da se i dalje, potajno, koristi i britanskim novcem. Plod njegovog bivaše tzv. druga »Relacija« o ribarstvu, ovaj put o njegovu stanju na kvarnerskim otocima, s osvrtom na stanje iste privredne grane na tada austrijskom Hrvatskom primorju. I naredno, peto putovanje u Dalmaciju (1774.) imalo je isti cilj pa je shodno tome i financirano iz mletačkih budžetskih sredstava. Kako je Fortisova druga knjiga u vezi s Hrvatskom (*Viaggio in Dalmazia, I-II*, Venezia, 1774., u buduće skraćeno *Viaggio*) izašla iz tiska neposredno pred početak tog putovanja, njegovi rezultati nisu mogli biti u njoj spomenuti. Ti podaci su, koliko je poznato, tiskani jedino na engleskom jeziku u knjizi koja je pod vrlo dugim naslovom bila tiskana u Londonu 1778. god. (skraćeno *Travels*)⁶ i koja sadrži u svom poznatom dijelu, uz male izostatke i promjene, prijevod prve Fortisove knjige (*Saggio d'osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero*, Venezia, 1771.), nakon prijevoda kasnije druge knjige (tj. *Viaggio-a*, ali bez teksta *Hasanaginice*) i, nakon toga poseban dodatak (*Appendix*) s tri »nova« pisma, posvećena J. Strangeu. Ona se tiču: I. kraja od Rijeke do Senja (str. 509-520); II. podvelebitskog primorja od Senja prema jugu, Like, u kojoj Fortis nije osobno boravio već sve što o njoj zna donosi po pričanju, i Paga (str. 520-531) i III. otoka Krka (pp. 531-544). Prije *Appendix-a*, dakle, nakon završetka poznatog nam teksta starije Fortisove knjige (*Saggio*), nalazi se jedno samostalno poglavlje o otoku Pagu (*Concerning the Island of PAGO*, str. 499-508), za koje također nije poznat eventualni talijanski original.

6 Usp. Ž. MULJAČIĆ, »Nepoznati podaci o našim ljudima i krajevima u 'Apendiksu' Fortisova djela *Travels into Dalmatia*, London 1778«, *Radovi Centra JAZU u Zadru, XXII-XXIII*, 1976, str. 97-110. Pun naslov koji se proteže na 13 redaka v. na str. 97.

U mojoj kronologiji Fortisovih putovanja dosad spomenuta putovanja nose redne brojeve od II do VII. Fortis je, naime, pet godina prije svog prvog posjeta kvarnerskim otocima boravio u toku 1765. god. (vjerojatno u proljeće) u južnoj Istri gdje je u selu Valturi kod Pule obavljao na terenu prirodoslovna istraživanja. Sudeći po nekim pokazateljima to je njegovo prvo putovanje u Hrvatsku trajalo dosta vremena.⁷

Početak 1777. god. Fortis je, preko Trsta, stigao u Sloveniju i posjetio između ostalog i Ljubljanu.⁸ Teoretski je moguće da je tom zgodom na povratku boravio, makar i na kratko vrijeme, u nekom dijelu Istre u kome stanjuju Hrvati prije nego je iz Pirana otplovio za Veneciju. S velikom rezervom ovo njegovo osmo putovanje u zemlje na drugoj strani Jadrana može se shvatiti i kao osmo putovanje u hrvatsku. U tom slučaju bi preostala četiri putovanja u Dalmaciju (1779./1780., 1780., 1783. i 1791.) nosila redne brojeve IX.-XII. Ako nije bilo tako, onda se radi o putovanjima VIII.-XI.

Na razmeđu 1779. i 1780. Fortis je, nakon dosta dugog boravka u srednjoj Dalmaciji (od početka studenoga, ako ne već i od kraja listopada 1779., do pred Božić), stigao preko Stona prvi put u Dubrovnik koji je napustio brodom iz Gruža u noći 26. siječnja 1780. u Dubrovniku i u nekim drugim dijelovima Republike boravio je ponovno nekoliko sedmica u rujnu i listopadu 1780. i od početka srpnja do 14. listopada 1783. Ti njegovi boravci doprinijeli su prijateljstvima s mnogim uglednim i učenim Dubrovčanima i Dubrovkinjama. Da je duže uživao, možda bi bio objavio dopunjeno izdanje *Putu u Dalmaciju (Viaggio)*, na francuskom jeziku, koje je još tridesetih godina 19. st. postojalo u rukopisu, kako tvrdi jedan suvremenik.⁹

Vjerojatno je Fortis početkom 1780. god. polazeći iz Dubrovnika na kratko posjetio Trebinje, a sigurno je da je za vrijeme drugog boravka u Dubrovniku, u rujnu 1780. god., posjetio Boku kotorsku koju je malo prije

7 Opširno o tom putovanju v. u Ž. MULJAČIĆ, »Putovanja Alberta Fortisa u Istru«, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, sv. 25, 1978, str. 269-275. U preostalom dijelu tog rada (str. 275-280) daju se kratki podaci o Fortisovim boravcima u Istri 1770., 1771., možda 1777. (ispravi tamo naveden datum 1776.) i 1791.

8 Usp. Ž. MULJAČIĆ, »Putovanje Alberta Fortisa u Ljubljanu«, *Linguistica* XV (1975), str. 101-108, i »Dopuna ka *Linguistica* XV«, *ib.*, XVIII (1978), str. 259-260, gdje korigiram datum (od 1776. na 1777.).

9 Više o tom pitanju v. u: Ž. MULJAČIĆ, »Kako je A. Fortis pripremao za drugo francusko izdanje 'Putu po Dalmaciji' novo poglavlje o Dubrovniku«, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku*, 17 (1979), str. 229-250.

toga bio poharao žestok potres.¹⁰ Na povratku s ta dva putovanja zadržao se u raznim mjestima Južne, Srednje i Sjeverne Dalmacije. Na povratku s trećeg (zadnjeg) boravka u Dubrovniku nije tako uradio jer je morao odjedriti izravno za Barlettu da stupi u službu napuljskog dvora.

Zadnji je put Fortis boravio u Hrvatskoj sasvim kratko, krajem siječnja i početkom veljače 1791. god. Na vijest o majčinoj smrti u Padovi (1790.) bio je dobio dopust kako bi sredio ostavinska pitanja, ali se više nije vratio u Napulj. Brod na liniji Manfredonija-Venecija kojim se bio uputio u domovinu bio je, zbog nepovoljnih vjetrova, prisiljen da skrene s puta. Tako je Fortis protiv svoje volje proveo par dana na južnoj obali Korčule, na otocima Šćedro i S. Arkandel, u šibenskoj Rogoznici i u Poreču odakle je konačno stigao u Veneciju, a zatim u Padovu.¹¹ Iako je kasnije više puta pomišljao da ponovno posjeti Dalmaciju, do ostvarenja njegovih želja nije došlo pa je od zadnjeg datuma dalje u Hrvatsku putovao samo u mislima.

Sve u svemu, ako ne računamo njegovo prvo putovanje o kome znamo vrlo malo, Fortis je u toku jedanaest putovanja u razne dijelove Hrvatske i u Ljubljani ostao na putu na kopnu ili u hrvatskom i slovenskom akvatoriju preko 30 mjeseci. Njegovi itinerari se vjerojatno nikad neće moći rekonstruirati u svim pojedinostima (ukoliko ne dođe do nekog senzacionalnog otkrića zagubljenih pisama i drugih dokumenata). Iz svih se mjesta u kojima je boravio nije uvijek stigao nekome javiti pismom, mnoga su se pisma izgubila (ili nam nije poznato gdje se nalaze),¹² a podaci koje daje u *Viaggio-u* nisu gotovo nikad datirani. Čitatelj te najvažnije Fortisove knjige ima dojam da je Fortis pravolinijski obišao Dalmaciju od otoka Oliba i Nina do Vrgorca i Opuzena, iako u knjizi ima napomena da je autor u nekim mjestima bio samo jednom a u nekima dva ili više puta. Ne pomažu mnogo ni ostala vrela (pisma upućena Fortisu, akta mletačkih vlasti, londonski rukopis *Add. Ms. 19.313, Letters and Treatises, vol. V, ff. 1-162*, i dr.) kao i novootkrivena pisma u Kaliforniji

10 Usp. Ž. MULJAČIĆ, »Boravak Alberta Fortisa u Boki kotorskoj«, *Boka*, 8 (1976), str. 287-290.

11 O tom zadnjem boravku v. Ž. MULJAČIĆ, »Zadnje putovanje Alberta Fortisa u Dalmaciju«, *Radovi*, Filozofski fakultet Zadar, sv. 14-15, Zadar 1976, str. 385-392.

12 Iako je, kako tvrdi jedan Fortisov biograf, taj autor napisao i primio na tisuće pisama, dosada ih je nađeno i bibliografično samo 1199 odnosno 446, dakle svega 1645. Usp. Ž. MULJAČIĆ, »Per un inventario del carteggio di Alberto Fortis«, *Nuntius. Annali di storia della scienza*, V (1990), 1, str. 127-203, i L. CIANCIO, »Contributo all' inventario del carteggio di Alberto Fortis«, *ib.*, VII (1992), 2, str. 141-159. Prvi je rad recenzirala H. Peričić Jakovljević, u *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, 33, 1991, str. 311-312. Naknadno sam pronašao još dvanaestak pisama A. Fortisa od kojih su dva (od šest) što se čuvaju u Santa Monica (California) relevantni za našu temu.

niji,¹³ izmakla pažnji autora dvaju popisa pisama. O pitanjima detaljne kronologije ima dosta podataka u mojoj neobjavljenoj monografiji o A. Fortisu¹⁴ i o njima mislim pisati drugom zgodom.

Na kraju neka mi bude dopušteno da ukratko vrednujem važnost Fortisova rada za hrvatsku znanost.

Podupirući aktivno kroz preko tri desetljeća sva napredna nastojanja u svojoj domovini Mletačkoj Republici i, kasnije, u Napuljskoj Kraljevini, Fortis je, kao i toliki njegovi suvremenici, djelovao kao ne uvijek sasvim umjereni pobornik prosvijećenog apsolutizma i, kasnije, kao pobornik umjerenе demokratske struje; nije bio dakle nikad ekstremist a ponajmanje jakobinac, terorist, trovač kako se o njemu, često sa strahom, govorilo u austrijskoj Dalmaciji iza 1815., dakle dugo poslije njegove smrti. Iskreno se nadao sve do 1790./1791. da će se stari režimi moći preporoditi bez (velikog) prolijevanja krvi. Do toga, naravno, nije moglo doći, jer mletački vladajući sloj nije imao snage da prvo reformira sam sebe, a napuljski je dvor, nakon radikalizacije Francuske revolucije, naglo promijenio politički kurs. Slično se desilo i u Beču, ako ne odmah poslije smrti cara Josipa II. (1790.), poslije smrti njegova brata Leopolda II. (1792.). Suvišno je napomenuti, da u Dubrovniku nisu postojale snage koje bi bile mogle sprovesti političke reforme i demokratizaciju društva u konstelaciji snaga u kojima se svojim geografskim položajem nalazila Republika.

U višegodišnjem kontaktu s teškim društvenim problemima jadranskih Hrvata, osobito onih pod mletačkom vlašću, Fortis je shvatio da ne smije ostati neutralni promatrač nego da mora nastojati da im pomogne uspostavljanjem veza između malobrojnih hrvatskih intelektualaca koji su se zanosili prosvjetiteljstvom i njihovih (kvazi) istomišljenika na Zapadu, ne samo u Italiji nego i u Švicarskoj, Austriji, Njemačkoj, Francuskoj i Britaniji. Kao dobronamjerni posrednik Fortis je godinama razvijao razne djelatnosti, npr.

13 Pisma se nalaze u *The Getty Center for the History of art and the humanities*, koji je osnovao poznati naftni milijarder Getty i upućena su opatu Giambattisti Tondini u Maceratu. U pismu br. 2, napisanom u Giulia Nova 28. lipnja 1783., Fortis izvještava kolegu da neće iz te luke putovati za Dubrovnik jer su tamošnji prevoznici vrlo skupi pa će stoga radije pokušati da nađe brod u Barletti. Pismo br. 3 nastalo je 16. srpnja 1783. u Dubrovniku koji živi u strahu od kuge koja se iz Bosne proširila u neka mjesta mletačke Dalmacije i od proširenja rata na Dubrovnik (u kojem slučaju će se on i njegovo društvo morati preseliti na sigurne dubrovačke otoke).

14 V. napomenu na kraju ovog priloga.

a) slao je preko Jadrana brojne knjige i časopise ili ih je i sam donosio,¹⁵ pozivao je na pretplatu i na suradnju u nekim stranim časopisima, osobito u onima kojima je bio (su)urednik ili u kojima je i sam pisao o hrvatskim problemima ili recenzirao knjige koje se bave Hrvatima i ostalim Slavenima.

b) pozivao je k sebi u Italiju svoje prekomorske hrvatske prijatelje i prijateljice i ukazivao im, kad su to prilike zahtijevale, mnoge usluge (školovanje, liječenje i dr.). Tako je npr. dubrovačkom vlastelinu Tomu Baseljiću-Bassegli, sinu odnosno nećaku svojih prijatelja, olakšao upis na studij prava u Bernu (kamo je s njime doputovao u jesen 1781.) a njegovom ujaku Mihi Sorkočeviću koji se, iako bolestan, uputio, kako se čini, po tajnom diplomatskom poslu u Pariz bio je pri ruci, putovao je s njime preko Švicarske i Strasbourga u Pariz gdje je ovaj umro prirodnom smrću (a ne otrovan, kako je kasnije širila austrijska policija) u studenome 1796. god.

c) postavši kao *persona grata* novog poretka upravitelj goleme knjižnice Nacionalnog instituta u Bologni (1801.) na povratku s drugog, trogodišnjeg boravka u Parizu, Fortis je bio u stanju da više nego prije šalje knjige u Dubrovnik i to ne samo angažirane pisce (npr. djela Montesquieua, Condillaca, Mablyja, Helvétiusa, Merciera itd.)¹⁶ nego i *rarissima* iz hrvatske kulturne baštine koja su se zatekla u kontingentima konfisciranih knjiga što su pristizale u njegovu ustanovu. Tako je Antunu Sorkočeviću-Sorgo poslao na dar *Elektru* Dinka Zlatarića, tiskanu u Mlecima 1597. god., koja se danas nalazi u Knjižnici HAZU u Zagrebu.¹⁷ Za uzvrat je preko Dubrovnika nastojao dobiti podatke o dubrovačkoj prošlosti (ne samo za poglavlje o Dubrovniku koje je trebalo da izađe u francuskom izdanju *Puti*, v. gore) i o političkoj situaciji na Balkanu i na Levantu (što je očito zanimalo francusku obavještajnu službu).¹⁸

Zanimljivo je kako su se opredijelili Fortisovi hrvatski prijatelji i znanci nakon 1797. Jedan se dio priklonio Austriji smatrajući da austrijski vladar u

15 Na primjer kad je 1780. (drugi boravak u Dubrovniku) donio netom otiskanu knjigu napuljskog prosvjetitelja pravnik Gaetana Filangierija; usp. Ž. MULJAČIĆ, »Dubrovački prosvjetitelji i Gaetano Filangieri«, *Dubrovnik*, VIII (1965), 1, str. 36-40; ISTI, »Dva nepoznata pisma Alberta Fortisa«, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, XXXII, 1966, 3-4, str. 243-251.

16 Usp. Ž. MULJAČIĆ, »Iz korespondencije Alberta Fortisa«, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 23 (1952), str. 124-129 (tu su tiskana pisma koja sadrže poimenične popise i cijene poslanih knjiga).

17 Usp. R. MAIXNER, »Književni dodiri i veze Antuna Sorga-Sorkočevića«, *Rad JAZU*, 304, Zagreb 1955, str. 7.

18 Tako je, npr., u pismu I. Bizzarru od 22. ožujka 1803., izričito tražio stalno slanje podataka o vijestima s Levanta i iz Afrike, usp. Ž. MULJAČIĆ, *cit. djelo* u bilj. 16, str. 125.

svojstvu hrvatsko-ugarskog kralja ima legitimna prava na Dalmaciju.¹⁹ Drugi su sanjari o Ilirskoj Republici s Dubrovnikom kao glavnim gradom, koju bi Napoleon trebalo da osnuje na vlastitu korist jer bi preko nje i uz pomoć njenih vojnika lakše potukao despocije na Dunavu, Nevi i Bosporu i tako 'oslobodio' i ostale slavenske i mnoge druge narode.²⁰ Treći (mali dio) iskreno su prihvatili francusku vlast u našim krajevima (1805-1813.) ne bolujući od prevelikih fantazija. Ne samo među prvima bilo je i takvih koji su prije ili poslije shvatili da će *pax gallica* imati za naše krajeve kao posljedicu samo izmjenu jedne strane vlasti drugom (a za Dubrovnik gubitak nezavisnosti) ali da je to možda potreban korak u procesu oslobađanja i ujedinjenja hrvatskih zemalja.

Kad danas, nakon skoro dva stoljeća, ocjenjujemo Fortisov odnos prema Hrvatima moramo zasebno vrednovati njegove različite djelatnosti:

Kao *prirodoslovac* Fortis ne govori mnogo suvremenom čovjeku. Samo povjesničare prirodnih znanosti mogu zanimati njegova mišljenja o nekim tada aktualnim pitanjima, npr. jesu li koralji biljke ili životinje; jesu li vulkanisti ili neptunisti u pravu u svojim tumačenjima nastanka planina uopće i Dinarida napose i sl.

Kao *dobronamjerni informator Europe o Hrvatskoj i Hrvatima* stekao je Fortis trajnu slavu. Nije riječ samo o *Hasanaginici* nego i o velikom broju njegovih zapažanja o našem jeziku, kulturi, narodnim običajima i velikim ljudima koja su stranim čitateljima otvorila nove horizonte i ukazala na postojanje jednog naroda koji je »Europa bila zaboravila iako se nalazi usred nje«.²¹

19 Usp. R. MAIXNER, »Alberto Fortis et la Révolution française«, *Revue de littérature comparée* 39 (1965), 1, str. 101-108, koji donosi razlog prekidu odnosa između Fortisa i Splitsanina Julija Bajamontija koji se izjasnio za Austriju.

20 Usp. Ž. MULJAČIĆ, »Tomo Baseljčić et la Révolution Française«, in: M. Gjidara (éd.), *Actes du VII^e Symposium international d'études sur l'aire culturelle croate, »Les Croates et la Révolution Française*«, Paris, 1993 (u tisku).

21 Cf. G. TORCELLAN, »Alberto Fortis«, in: Id. (ed.), *Riformatori veneti* (=G. Giarrizzo - G. Torcellan - F. Venturi /ed./, *Illuministi italiani*, vol. VII, Milano-Napoli, 1964), str. 281-390. Na str. 294 govori o europskoj dimenziji knjige *Viaggio in Dalmazia*: »... v'era un senso profondo e sentito dei moti dell'animo e della realtà umana di quelle contrade e di quegli uomini, una partecipazione e un interesse che portarono l'abate viaggiatore a raccogliere e diffondere per primo in Europa quei canti popolari slavi, primo tra tutti la celebre e dolente *Hasanaginica*, destinati con Herder e Goethe ad un lungo cammino d'arte. Era insonnia l'intelligente e dotta riscoperta d'un mondo e d'un popolo che l'Europa aveva dimenticato nel bel mezzo di se stessa.«

Kao *angažirani društveni djelatnik* - Fortis je - čini mi se - za nas još važniji. Njegova uloga u stvaranju prve domaće političke garniture u tada mletačkoj Dalmaciji i u modernizaciji domaće garniture u Dubrovniku nije bila neznatna. Pravilno će se i do kraja moći ocijeniti ako je proučimo u sklopu prilika i strujanja, nazočnih tu i tamo i prije njega.

Da rezimiramo. Prosvijećenih literata i poligrafa koji su se bavili raznovrsnim književnim, znanstvenim i(li) publicističkim djelatnostima bilo je tada u Italiji veoma mnogo. Samo jedan od njih zaslužio je međutim da bude zabilježen zlatnim slovima u povijesti hrvatskog naroda. Nerazlučiv u sintezi svih sastavnica širokog i humanog spektra svog djelovanja to je, sa svim svojim subjektivnim i objektivnim slabostima, naš prijatelj **Alberto Fortis**.

N. B. Ovaj rad predstavlja prerađenu verziju *Pogovora* moje neobjavljene monografije *Fortisova putovanja po Dalmaciji* (rkps.; oko 230 strana) koja je davne 1978. bila poslana uredništvu revije *Mogućnosti*. Ono je, u dva navrata (*god. XXV*, listopad 1978., broj 10, str. 1141-1159; *god. XXVI*, siječanj 1979., broj 1, str. 91-107), uspjelo objaviti prva tri poglavlja (od dvanaest) i to: 1. *Uvodne napomene*, str. 1141-1144; 1151-1152; 2. *Prvo Fortisovo putovanje u Dalmaciju (1770)*, str. 1144-1150; 1152-1159; 3. *Kratak predah prije velikog »skoka« (lipanj 1770. - lipanj 1771.)*, str. 91-107, tj. svega oko jednu petinu primljenog rukopisa. Bilo je predviđeno da ostala poglavlja (4.-12.) s Pogovorom i s *Literaturom* izađu u nastavcima, a nakon toga kao knjiga, od čega nije bilo ništa. Najgore je to da autor nije dobio drugog objašnjenja osim da se tekst zagubio. Očito je nedostajala dobra volja jer autor posjeduje kopiju cijelog rukopisa i mogao ga je, na zahtjev, ponovno poslati. O pravim motivima trebalo bi da svoje kažu pozvaniji. - Pod sadašnjim naslovom trebalo bi proširiti kratke dijelove posvećene Istri i Hrvatskom primorju. Ujedno bi trebalo integrirati u stari tekst rezultate novih istraživanja o Fortisu (ne samo autorovih), koja su se pojavila nakon 1978., a u koja spadaju i studije tiskane uz prvi hrvatski prijevod *Viaggio-a*²² i uz novo luksuzno izdanje talijanskog originala.²³ Time bi obim rukopisa porastao za pedesetak stranica.

22 J. BRATULIĆ, »Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji«, u: Id. (ed.), Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, Zagreb, 1984, str. V-XXVII. Usp. i moju recenziju (u *Zeitschrift für slavische Philologie*, XLVII, 1987, 2, str. 399-400).

23 G. PIZZAMIGLIO, »Introduzione«, u: Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*. A cura di Eva Viani, Venezia, 1987, str. IX-XXXII. Usp. i moju recenziju (u *Zeitschrift für slavische Philologie*, IL, 1989,

*Žarko Muljačić: PER UNO STUDIO DEI CONTATTI
DI ALBERTO FORTIS CON I CROATI*

Riassunto

L'autore analizza l'operato dell'illuminista veneto Alberto Fortis (1741-1803), noto naturalista, poeta e folclorista, che dal 1765 al 1783 attraversò almeno dieci volte l'Adriatico per fare delle ricerche in varie province marittime della Croazia (nel 1777 fece anche un breve viaggio in Slovenia fino a Lubiana). Soltanto un suo viaggio (nel 1791) avvenne per puro caso: la nave che lo portava da Manfredonia a Venezia fu costretta a cambiare rotta e così egli pose piede, per l'ultima volta, sul suolo croato in quattro punti lontani dalle grandi vie di traffico in Dalmazia e a Parenzo. Dai suoi contatti personali con diversi intellettuali croati di cui alcuni appartenevano all'ala progressista del ceto dirigente della piccola repubblica di Ragusa che nacquero o si rafforzarono durante questi soggiorni (durati tutti insieme all'incirca trenta mesi) risultarono degli effetti duraturi e utili per ambedue le parti: l'Italia e tramite essa l'Europa colta riscoprirono un popolo europeo che era stato dimenticato sebbene visse nel centro del continente; i Croati entrarono in contatto (non esclusivamente grazie alla mediazione di A. Fortis) con idee nuove che portarono finalmente al loro risorgimento nazionale.

*Žarko Muljačić: SUPPLEMENT TO STUDYING
ALBERTO FORTIS AND HIS RELATIONS WITH CROATS*

Summary

Two centuries ago there were many educated persons of letters and polygraphers in Italy who dealt with various scientific and journalistic activities. From that time only Alberto Fortis (1741-1803) deserves a very special place, written by golden letters, in the history of Croatian people. His links to the Croats were primarily based on the field of studying natural sciences, spreading the knowledge of Croatia and the Croats throughout Europe, and his contributing in social domain.

